

СЛОВА-РЕАЛІЇ ЯК РОЗРЯД БЕЗЕКВІВАЛЕНТНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ О. ЗАБУЖКО ТА ЇХНІХ ПЕРЕКЛАДІВ)

Олена Крутоголова

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української філології, теорії та історії літератури, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили (УКРАЇНА), 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, e-mail: krutogolowa@mail.ru

Юлія Рябова

Магістр філології, випускниця кафедри української філології, теорії та історії літератури, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили (УКРАЇНА), 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, e-mail: yulya_ryabova@rambler.ru

UDC: 81'42; 811161.2

ABSTRACT

Olena Krutogolova, Yuliia Ryabova. Realities as a Category of Nonequivalent Vocabulary (Based on Works of O. Zabuzhko and Their Translation)

This paper defines the concept nonequivalent vocabulary and realities. The main thematic groups of realities from the works O. Zabuzhko as the carrier of the Ukrainian language are allocated and analyzes. It is shown how to translate the basic realities of Ukrainian words in English.

Key words: nonequivalent vocabulary, realities, referential meaning, pragmatic meaning.

У статті подано визначення понять «безеквівалентна лексика» та «слова-реалії». Виділено та проаналізовано основні тематичні групи слів-реалій на матеріалі творів О. Забужко як носія української мови. З'ясовано основні способи перекладу українських слів-реалій англійською мовою.

Ключові слова: безеквівалентна лексика, слова-реалії, референційне значення, прагматичне значення.

Сучасна семасіологія, зіставна лексикологія, зіставна стилістика акцентують увагу на культурній зумовленості змістового плану слова, історичній, соціальній, національній співвіднесеності мовних одиниць з явищами певної культури. Семантична структура кожної лексичної одиниці може утворюватися кількома структурними компонентами, тобто семами. Семантика безеквівалентної лексики багато в чому зумовлена історією, культурою країни, діяльністю людини, її світоглядом тощо.

Неабиякий інтерес серед лексичних одиниць з культурним компонентом привертає безеквівалентна лексика (далі БЛ), з вивченням якої пов'язана низка серйозних проблем, що потребують втручання фахівців з лінгвокраїнознавства, теоретиків перекладу, лексикографів (особливо укладачів двомовних перекладних та навчальних словників), дослідників лексичної семантики, мовної типології та ін. (Г. В. Шатков, Г. В. Чернов, Л. Н. Соболев, А. В. Федоров, Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, Л. С. Бархударов, А. О. Іванов, М. П. Кочерган, Л. М. Дяченко, Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук, Т. А. Космеда, А. В. Волошина, Л. І. Машуровська). При тому можна спостерегти, що зміст поняття «БЛ» трактується далеко неоднозначно. У статті ми ставимо за мету аналіз та узагальнення різних точок зору з проблем безеквівалентності.

Під час перекладу відбувається перехід від однієї мови до іншої, при цьому на деяких рівнях взаємодіють різні картини світу. Такими рівнями, як зазначає Н.Н. Миронова, можна вважати структурний (граматичні та когнітивно-семантичні структури) і лінгвокультурознавчий [3, с. 37]. Лінгвокультурологічному рівню притаманний лінгвокраїнознавчий компо-

нент, що актуалізується в семантичних комплексах, позначених національною специфікою. Такі семантичні комплекси отримали назву реалій. Вивченням реалій займалася велика кількість дослідників у галузі перекладознавства, зіставного мовознавства, лексикографії, лінгвокраїнознавства, методики викладання іноземних мов.

Термін «реалія» зазвичай вживається в широкому розумінні для позначення всіх національно маркованих слів. У нашому дослідженні зроблено спробу проаналізувати, як українська національна дійсність, відображена в текстах художніх творів, знаходить вираження в англійських перекладах. Об'єднання слів-реалій у тематичні групи дає можливість у концентрованому вигляді показати національну своєрідність мови і суспільства, що використовує цю мову в процесі комунікації.

Складність характеру відображення явищ об'єктивної дійсності іноземною мовою зумовлює підвищений інтерес до проведення порівняльних досліджень, що й визначає як їх актуальність, так і пропонуваного нами аспекту дослідження.

Мета запровадженого пошуку – виділити «слова-реалії» як розряд безеквівалентної лексики української мови щодо англійської на матеріалі творів О. Забужко, подати його комплексну характеристику.

У статті розглядаються слова-реалії (СР), виявлені в результаті повної вибірки і порівняльного аналізу лексики творів О. Забужко – української поетеси, письменниці, літературознавця, публіциста, яка у своїй творчості приділяє багато уваги осмисленню української ідентичності, а її твори здобули міжнародне визнання, особливо широкі в Центральній та Східній Європі – («Музей покинутих секретів», «Дівчатка») та їхніх перекладів англійською мовою («The Museum of Abandoned Secrets» (далі – MAS) переклад Ніни Шевчук-Мюрей, «Girls» (далі – G) переклад Аскольда Мельничука). У роботі використано дані тлумачних, енциклопедичних, етимологічних, історичних, двомовних словників тощо.

Термін «БЛ» досить часто трапляється в лінгвістичній літературі. Серед дослідників, які займалися вивченням БЛ, Г. П. Шатков (1952), Г. В. Чернов (1958), Л. Н. Соболев (1952), А. В. Федоров (1983), А. Д. Швейцер (1973), Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров (1973, 1990), Я. І. Рецкер (1974), Л. С. Бархударов (1975), С. Влахов, С. Флорін (1980, 1986), Р. К. Міньяр-Білоручев (1986), А. О. Іванов (1984), Н. Ю. Зотова (1986), В. Н. Комісаров (1990), А. Х. Гатілова (1996), Н. Н. Миронова (1997), А. С. Мамонтов (2000) та ін. Проблема безеквівалентних слів, які можна виділити лише при зіставленні лексичного складу однієї мови з лексичними одиницями іншої мови, неодноразово розглядалася в працях з теорії перекладу і лінгвокраїнознавства, але зміст поняття «БЛ» трактується, як вже зауважувалося вище, неоднозначно.

Про реалії як показники колориту, елементів національної своєрідності заговорили на початку 50-х рр. XX ст. У лінгвістичній літературі є численні визначення реалій. Одне з перших визначень поняття «реалія» запропонував учений В. Г. Гак. Терміном «реалія» він позначає побутові й специфічні національні слова та звороти, що не мають еквівалентів у побуті, а отже, і в мовах інших країн. Це «слова з національного побуту, яких немає в інших мовах, тому що немає цих предметів і явищ в інших країнах» [2, с. 18].

Питання систематизації та типології реалій лінгвістичного та лексикографічного опису лексичних засобів їхнього вираження залишаються дискусійними. Поширене визначення реалій як предметів матеріальної і духовної культури не дає достатніх підстав для встановлення їхньої типології, зважаючи на невизначеність кордонів ареалу (локально-географічного, культурно-генетичного, соціально-етнічного, національного), у межах якого ці предмети розглядаються. Визначення реалій як приватних елементів культури, що розуміються як «історично сформована на основі економічного базису сукупність матеріальних і духовних цінностей суспільства» [1, с. 4], дозволяє розглядати їх у межах культурно-генетичної спільності, яка об'єднана мовою. Остання обставина є істотною, оскільки вона уточнює межі ареалу, в якому виділяються реалії. Для цілей лінгвістичного опису мовних засобів вираження реалій доцільно розглядати їх не просто як особливі предмети об'єктивної реальності, але і як особливі референти – елементи об'єктивної дійсності, відображені у свідомості, тобто предмети думки, з якими пов'язане певне мовне вираження.

Можна виділити три основні групи референтів, якщо розглядати їх, ґрунтуючись на ступені їхньої унікальності як елементів культури певної культурно-генетичної спільності щодо іншої. Першу численну групу складають референти, які тотожні в зіставлюваних культурах за своїми істотними і другорядними ознаками (*вода, береза*), хоча ступінь тотож-

ності референтів може бути різним. Відомо, що конкретні референти можуть викликати різні асоціації та уявлення, наприклад, іменник *береза*, крім денотативного значення «листяне дерево з білою (рідше темною) корою і серцеподібним листям» [4, с. 44], – містить смисловий відтінок, що викликає асоціації, пов'язані з батьківщиною для росіян. *Береза* для росіян – невід'ємна частина способу життя, вона служить основою поетичного образу в піснях, віршах, складає невід'ємну частину російського пейзажу, символізує Росію. До другої групи належать референти, які тотожні за своїми істотними ознаками, але різняться за другорядним (укр. *середня школа*). Третю групу складають референти, які за своїми істотними і другорядними ознаками є унікальними, тобто притаманними тільки певній культурі (*Кремль, рубль, аршин* та ін.). Межі між цими групами, особливо другої і третьої, умовні і рухливі, оскільки референти як «предмети думки» схильні до змін, що відбуваються в об'єктивній дійсності.

Серед причини безеквівалентності можна виділити: відсутність предмета чи явища в житті народу МП (?); дещо відмінне бачення світу різними народами – це виявляється в тому, що носії МП не завжди фіксують у поняттях і значеннях лексичних одиниць те, що фіксують носії ВМ (?). Спираючись на класифікацію значень мовного знаку, ми дійшли висновку, що причиною безеквівалентності є розбіжність референційних і прагматичних значень лексичних одиниць ВМ і МП.

Безеквівалентність має відносний характер. Саме тому її слід розглядати тільки в плані конкретної пари мов. У нашому випадку це були українська та англійська мови.

Поняття БЛ є широким за своїм змістом. До безеквівалентної лексики належать: реалії, терміни, фразеологізми, авторські неологізми, складні слова різних типів, вигук, звуконаслідування, аббревіатури, звертання, порушення літературної норми. Ці лексичні одиниці не мають у МП еквівалентів аналогічного рівня, і для передачі їх значення потрібно застосовувати різні перекладацькі трансформації.

Аналіз лексико-графічної фіксації слів показав, що лексичну одиницю (ЛО) можна вважати безеквівалентною, якщо: 1) слово у двомовному словнику та в перекладі тексту транскрибується або транслітерується, особливо, якщо ще й подається пояснення; 2) наводиться описовий переклад; 3) для передачі ЛО використовується слово, близьке за значенням, але зміст насправді передано не точно або не повністю.

Виконане дослідження показало нерозривний зв'язок мови і культури, мови і суспільства. Мова є осередком культури народу-носія. При зіставленні мов і культур виділяються елементи, що збігаються і не збігаються. До елементів, що не збігаються, належать реалії – слова і словосполучення, які називають об'єкти і явища, характерні для побуту, культури, соціального та історичного розвитку одного народу і невідомі в інших етнолінгвокультурних спільнотах. Це особлива лексична форма вираження національно-мовної своєрідності. Близькість між мовою і культурою найбільш наочно виявляється в реаліях. Вони відображають особливості повсякденного, суспільного, духовного, культурного, економічного життя народу і є диференціальною ознакою, що дозволяє відрізняти специфічні риси однієї нації від іншої. Поява реалій у матеріальному й духовному житті суспільства веде до виникнення слів-реалій у мові.

Мова, обслуговуючи різні національні колективи, постійно накопичує елементи, що відображають особливості розвитку цих культур. Специфіка слів-реалій полягає в особливостях плану змісту, сутність якого визначається унікальністю позначуваних ними предметів і явищ, характерних лише для певної етнокультури. Адекватне розуміння в процесі комунікації неможливо без знання національно-культурної семантики реалій, відсутніх у зіставлених мовах та культурі.

Конкретний матеріал дослідження дозволив провести лексико-тематичну класифікацію слів-реалій, у ході якої було виділено 4 великі групи, які поділяються на підгрупи:

- 1) побутові реалії (житло, одяг, їжа, види праці, музичні інструменти, народні свята);
- 2) етнографічні і міфологічні реалії (назви етнічних і соціальних спільностей та їхні представники найменування божеств, казкових істот та легендарних місць);
- 3) реалії державного ладу і суспільного життя (радянізми, громадські організації, партії та їхні учасники, посади, титули, звання);
- 4) ономастичні реалії: антропоніми (імена, прізвища відомих особистостей, що вимагають коментарів), топоніми – географічні назви, назви місць, що мають культурно-історичні асоціації тощо.

Разом із тим, було з'ясовано основні способи перекладу українських слів-реалій англійською мовою:

транскрипція/транслітерація (напр., *borsch*, *bryndza*, *varenyki*, *galúshki*, *saló*, *Polissya*);

калькування (напр., *tovarish*, *kolkhoz*);

використання аналітичної конструкції (є обов'язковим під час перекладання ономастичних реалій) (напр., *journalist Georgiy Gongadze*, *the politician Viacheslav Chornovil*, *legendary nationalist Mykola Mikhnovsk*);

заміна подібним для МП аналогом (*banshee*, *Billy Goat Gruff*).

Серед побутових реалій у творах О. Забужко можна виділити слова на позначення їжі та напоїв. Серед них є такі, що є безеквівалентними, і такі, що вже зафіксовані в тлумачному словнику. Це, зокрема, стосується реалії *борщ*, яка фіксується в англійському словнику як «*a Russian soup usually containing beet juice as a foundation*» (*російський суп, основою якого є буряковий сік* – Ю. Р.) (WD, р. 327). Хоча, на нашу думку, словник Вебстера подає неправильне тлумачення, оскільки борщ – це українська національна рідка страва, що вариться з овочів, переважно на м'ясному бульйоні.

«...они сиділи вдома, варили **борщі**, студіювали езотеричну літературу» (МПС, с. 411).

«...the ladies who stayed home, cooked **borsches**, studied esoteric literature» (MAS, р. 397).

Аналогічна ситуація і з реалією *горілка*, яка як у двомовному словнику В. Бусела, так і в словнику Вебстера згадується як калька з рос. «водка» – «*vodka*», без жодної ознаки приналежності до української культури. Саме тому нам імпонує варіант перекладу Ніни Шевчук-Мюрей, яка використала описову конструкцію – *міцний напій*:

«Йому добре, то ейфорія від інтоксикації... від затруєння... Так, як од **горілки**» (МПС, с. 506).

«He feels good: the intoxication, the poison in the blood is making him euphoric like **strong drink**» (MAS, р. 487).

Щодо лексеми «самого́н», яка також присутня у творах О. Забужко, то на її позначення перекладачка використовує також описову конструкцію – «*homemade booze*» (*домашня випивка* – Ю. Р.).

«...засідали до світа краснопогонники зі «стрибками» та «для храбрості» кружляли відрами нагарбаний за дня **самого́н**» (МПС, с. 325).

«...where the Reds sat in their meetings with the turncoats all night long and drained, for bravery, buckets of **homemade booze**» (MAS, р. 312).

Двомовні ж словники пропонують перекладати це слово як кальку від російського – «*vodka*» або використати англійський аналог – «*home-brewed brandy*» (НАУС, с. 423). Це ж саме стосується й українського національного спиртного напою «вишнівка», яка також фіксується в словниках як «*cherry brandy*», і в тлумачному словнику англійської мови, відповідно, є визначення лише до цього поняття. Н. Шевчук-Мюрей використовує аналітичну конструкцію – *cherry liqueur*:

«а **вишнівка** – гаряча, густа й рубіново-червона, як проти світла» (МПС, с. 218);

«but **cherry liqueur**, hot, thick, and ruby red» (MAS, р. 199).

В історії та культурі кожного народу є лексика на позначення етнографічних і міфологічних реалій. Етнографічні реалії – це назви етнічних і соціальних спільностей та їх представників. До міфологічних належать найменування божеств, казкових істот та легендарних місць. Зазвичай ці лексико-семантичні групи є специфічними для кожної нації, а отже, і безеквівалентними.

У творах О. Забужко ми знайшли вісім слів-реалій, що належать до етнографічної групи, – «східняк», «галичани»/«галичмени», «лемки», «слобожанин», «русин», «гуцули» та їхні похідні. Загалом, усі ці слова позначають етнографічні групи української нації, що різняться місцем проживання: гуцули – етнографічна група українців, що живуть у гірських районах західних областей України; східняк – уродженець східних областей України; галичани – жителі Галичини; лемки – українці, які здавна живуть в Карпатах на обох схилах Східних Бескидів; слобожанин – житель Слобожанщини; русини – стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України.

«...коли грав у шахи з «Карим» – раненим у бедро **східняком**» (МПС, с. 74);

«when he sat playing chess with Gypsy, a man from Slobozhanshchyna, an Easterner» (MAS, p. 58);

«східняк був популярний, дарма що всякчас підкреслював свою нетутешність, ба й певну зверхність над ними, галичанами, яких звав, усіх на гурт, «галичменами» (МПС, с. 83);

«The Easterner was popular, despite his constant showing off and slightly superior attitude toward the Galicians, to whom he referred, always in the plural, as “Galich-men”» (MAS, p. 66).

Усі виділені слова не мають варіантів перекладу у двомовних словниках, а отже, і в тлумачному словнику Вебстера, окрім лексеми «гуцули», яка наводиться в перекладному словнику, але все одно відсутня в англійських словниках. Навіть енциклопедія «Британіка» не подає жодної інформації про ці етнографічні групи. Підтвердженням безеквівалентності слугують і вищенаведені приклади речень з перекладу, де Н. Шевчук-Мюрей використовує транслітерацію, або описовий метод перекладу з коментарем.

Відсутній у носіїв англійської мови і відповідник укр. *потерча*. В українській міфології так називають дитину, яка померла нехрещеною, або власне її душу, це демонічна істота. Це слово-реалія не фіксується в двомовних та тлумачних словниках англійської мови. Авторка перекладу використовує англійський аналог *banshee*, що означає примару-плакальницю. Отже, вищенаведене свідчить про безеквівалентність цієї міфологічної реалії.

«Вжеж?, така картинка запам'ятовується надовго: сайєнс фікшин, чистилище для потерчат» (МПС, с. 489).

«You bet, a picture like that stays with you: science fiction, banshee purgatory» (MAS, p. 467).

Найчисленнішими у творах О. Забужко є слова-реалії, які описують предмети та явища радянського періоду. Саме тому ми вирішили всі слова, що стосуються цього періоду в історії українського народу, об'єднати в одну тематичну групу, без огляду на те, що вони позначають (особу, предмет побуту, організацію тощо). Уперше термін «радянські реалії» застосував Г. Чернов [5, с. 3]. Це слова, словосполучення всесоюзного контексту, що відображають соціалістичну дійсність і несуть певну соціально-політичну інформацію, пов'язану з історією і життям країни, з радянським способом життя: *Герой соціалістичної партії, бригадний підряд, перебудова, колективізація*. Це своєрідні символи доби. У лексичному фоні радянізмів вияскравлюються ідеологічні компоненти, про які писав ще Л. Щерба [6, с. 311], тобто семи, зумовлені світоглядом, ідеологією, характерною для соціалістичної культурної свідомості. Варто також зазначити, що більшість радянізмів походить з російської мови.

Зазвичай, усі радянізми в бінарному зіставленні українська-англійська є безеквівалентними, оскільки, з погляду прагматики, немає ще англійської країни, для якої явища соціалістичного ладу стали б повсякденною реальністю і потребували б втілення і закріплення в національній мові.

«це вам прецінь не сталінська доба, прошу панства, а соціалізм із людським обличчям» (МПС, с. 558).

*«After all we're not talking about **Stalinism** here, ladies and gentlemen; this is the era of Socialism with a human face»* (MAS, p. 539).

До ономастичних реалій, за класифікацією В. С. Виноградова, належать антропоніми (імена, прізвища відомих особистостей, що вимагають коментарів) та топоніми – географічні назви, назви місць, що мають культурно-історичні асоціації тощо. Зазвичай усі ономастичні слова-реалії є безеквівалентними: не мають еквівалентів у культурному та історичному житті носіїв англійської мови та не відображаються в англійській мові, тобто не зафіксовані в словниках.

У творах О. Забужко є невелика кількість антропонімів на позначення постатей XVIII – початку XIX ст., зокрема, Г. Сковороди та Лесі Українки.

«от тільки не нам їх лічити, – і на тому нація, котра подарувала людству Сковороду» (МПС, с. 58);

«the ones doing the numbering, a conclusion that prompts our nation, which had given the world the great philosopher Skovoroda» (MAS, p. 40).

У наведеному вище зразку перекладу до лексеми *Сковорода* подано коментар «*the great philosopher*», звідки зрозуміло, що Г. Сковорода визначний філософ.

Отже, виконане дослідження неупереджено довело нерозривний зв'язок мови і культури, мови і суспільства. Мова є осередком культури народу-носія. При зіставленні мов і культур виділяються елементи, які збігаються і не збігаються. До елементів, що не збігаються, належать реалії – слова і словосполучення, котрі називають об'єкти і явища, характерні для побуту, культури, соціального та історичного розвитку одного народу і невідомі в інших етнолінгвокультурних спільнотах. Це особлива лексична форма вираження національно-мовної своєрідності. Близькість між мовою і культурою найбільш наочно виявляється в реаліях. Вони відображають особливості повсякденного, суспільного, духовного, культурного життя народу і є диференціальною ознакою, що дозволяє виявляти специфічні риси кожної нації. Поява реалій у матеріальному й духовному житті суспільства веде до виникнення слів-реалій у мові, які, зазвичай, є безеквівалентними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верещагин Е. М. Язык и культура : Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного : монография / Е. М. Верещагин, В. М. Костомаров. – М. : Русский язык, 1990. – 246 с.
2. Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности / В. Г. Гак // Вопросы языкознания. – 1972. – № 4. – С. 19–22.
3. Миронова Н. Н. Адекватность перевода реалий как признак компетентности / Н. Н. Миронова // Коммуникативные аспекты лингвистики, перевода и методики преподавания иностранных и родного языков. Тезисы Международной научно-практической конференции 14-19 октября 1998 г. Курск ; Курский государственный технический университет, 1998. – С. 37–38.
4. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи : учебное пособие / С. И. Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974. – 352 с.
5. Чернов Г. В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык : автореф. дис. канд. филол. наук : 10.02.02 / Г. В. Чернов. – М., 1958. – 24 с.
6. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность : монография / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 158 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. МПС – Забужко О. Музей покинутих секретів : роман / О. Забужко. – К. : Комора, 2009. – 832 с.
2. НАУС – Балла М. І. Новий англо-український словник / М. І. Балла. – [2-е видання, випр. та доп.]. – К. : Чумацький Шлях, 2004. – 668 с.
3. MAS – Zabuzhko O. The Museum of Abandoned Secrets : novel / O. Zabuzhko ; translated by Nina Shevchuk-Murray. – Las Vegas : AmazonCrossing, 2012. – 760 p.
4. WD – Webster's 1913 Dictionary. – URL : <http://www.webster-dictionary.org>.